

Kinyomozható-e a középkor beszélt magyar nyelve?

*Tarnai Andor: Az irodalmi magyarnyelvűség
a középkorban című értekezéséről*

A magyar nyelven fogalmazott irodalom fejlődéstörténetében a középkori és a reformáció-ihlette, könyvnyomtatáskori írásbeliség között mindmáig zökkenő van. Különösen zavaró ez a zökkenő, ha meggondoljuk, hogy a ránk maradt magyar nyelvű kéziratos munkákat – Érdy-kódex; más, 1520-as és 30-as évekbeli kódexek – mintha egy világ választaná el Pesti Gábor, Sylvester János vagy Ozoray Imre szövegeitől, pedig úgyszólván azonos korban keletkeztek, olyannyira, hogy még Heltait és Bornemiszát is csupán néhány évtized választja el a Karthauzi Névtelentől. Az a vigasz, hogy a ránk maradt kéziratok korábbi munkák kései másolatai, részben önáltatás, hiszen az Érdy-kódex keletkezési idejét – főleg Bán Imre kutatásai óta – pontosan ismerjük: 1526, nem is egy évtizeddel Pesti Gábor meséi és evangéliumfordítása előtt. De hát akkor tényleg olyan nagy távolságra van-e egymástól stílus és tartalom, közvetíteni kívánt gondolat és annak megjelenítése például a Karthauzi Névtelen vagy Pesti Gábor párhuzamos olvasásakor?

Horváth Jánossal egyetértve elfogadtuk, hogy a magyar nyelvű irodalom szorgos és áldozatkész fordítók egymás eredményeire épülő évszázados munkájával jött létre. Mivel irodalom az, amit leírtak: az elgondolás nyilvánvalóan logikus. De hová tegyük akkor a beszélt nyelvet, melyről természetesen nincsenek hangfelvételeink, abban a pillanatban pedig,

amint a beszédet rögzítették, írottá s így valamilyen áttételes módon irodalomná vált?

Megtárgyalatlan maradt e középkori magyar nyelvű szövegek megfogalmazásbeli értékeinek vagy fogyatékoságainak, egyszóval művészi becsüknek ügye is, mert vizsgálatuk elsőrendűen nyelvészeti jellegű volt.

Halaszthatatlanul fontossá vált tehát a reformáció és a magyar nyelvű könyvnyomtatás korának irodalmát a középkoréhoz kapcsolni, a folyamatosságot megteremteni, a rendelkezésünkre álló anyag beható vizsgálatával a kolostorokban művelt középkori magyar nyelvű írásbeliséget újra áttekinteni.

Erre a fontos feladatra vállalkozott Tarnai Andor. Témaválasztása tehát jelentős, az egyetemes magyar kultúra történetének felderítetlen részét segít tisztázni.

Tarnai Andor tüzetesen megvizsgálta az általunk ismert középkori magyar nyelvű szövegeket, azokat gondosan összehasonlította az alapul szolgáló latin eredetiekkel, és arra a megállapításra jutott, hogy a fordítókat az előbeszédben igenis meglévő, mert például a templomi igehirdetésben évszázadok óta használt, megrögződött kifejezésmódok, fordulatok, szabályszerűségek irányították, a latinul nem tudó kolostori hallgatóságnak tehát az *előbeszéd* erejével és szokásaival tolmácsolták a latin eredetit. „A szerző jobbára olyképpen fordított, mintha szóban tolmácsolt volna.” Ennek következtében a szöveget nemcsak magyarították, hanem magyarázták is (lásd e szó eredeti jelentését, melyet Tarnai részletesen tárgyal), ily módon viszont „változtathatatlanak még a bibliafordításokat sem tartották.” Ugyanakkor és emellett íratlan törvényként fogadták el a közvélemény által szentesített ősi szófordulatokat – melyre legjobb példa a *pulvis* szó következetesen „por és hamu”-ként való magyarázása, használata.

Tehát „a szóbeliség rétegében élő magyarázat vált irodalommal!” (84.) Mikor váltak ezek a hallgatóság számára dolgozó (hiszen az asztalnál felolvasott szöveget a kis közösség *hallgatta*, ők nem olvasták azt, talán nem is tudtak olvasni, lásd: „az asztalhoz olvasó” = lector, 124. jegyzet a Lányi-c. alapján) tolmácsolók és közvetítők öntudatos írókká? Ismertek-e magukra nézve közös, elfogadott szabályokat? Tarnai Nyujtódi Andrást és a Karthauzi Névtelent nevezi meg ilyen íróként, elemzésében azonban óva int attól, hogy a kelleténél tudatosabb íróegyéniségeknek tartsuk őket.

Tarnai Andornak ez a lenyűgözően nagy bizonyító adattárral kísért és alátámasztott, minden mondatát jegyzetekkel hitelesítő munkája, gondolatmenete és következtetése tudományosan meggyőző. A továbbiakban ezen az alapon kell középkori magyar nyelvű irodalmunkat minősíteni és a fejlődés menetébe ágyazni.

Vannak természetesen ebben az eddigi felfogástól annyira eltérő megközelítésében tűnődésre és továbbgondolásra készítő részletek is.

A továbbiakban ilyen részletekkel foglalkozom.

Arra a kérdésre, hogy „mennyiben tekinthető egyszeri és alkalmi tolmácsolás eredményének” egy fordítás, avagy hogy vajon inkább egy régebbi, beszélt nyelv szabályszerűségeit követi-e a fordító, egyik válasz a „por és hamu”, a „halálnak halálával” jellegű kifejezések gyakorisága. E gyakoriság, ilyen és hasonló fordulatok makacs azonosságú előfordulása kétségkívül arra utal, hogy amint azt a szerző bizonyítja, itt az élőbeszéd réges-régi gyakorlata kerekedik a szöveghez híven idomulni vágyó fordító fölé. Azonban mintha Tarnai Andor csakis az ismétlődő régiségben látná a kifejezés szívós túlélését: egyszer valaki így használta magyarul, élőszóban a *pulvis* vagy *mors* latin szavakat, talán ösztönösen, talán köl-

tőieskedő, szónoklatot cifrázó kedvében, talán mert ilyen körülírással óhajtott pontossá válni, a szószaporítást vélve tartalmi hűségnek – és attól kezdve ez már csak így maradt.

Ilyesmi is lehetséges, mégis hozzátennénk e jelenséghez, mely, ismételjük, a szerzőt igazolja, egy figyelembe nem vett mozzanatot. Ez pedig olyasmi, amit jobb híján valamely nyelv lélektani tulajdonságának neveznék. Amint azt Benjamin Lee Whorf amerikai tudós nyomán egyre gyakrabban szokás hangsúlyozni (*Language, Thought and Reality*, New York, 1956): a gondolat már az agyban, az anyanyelv kényszerpályáján fogalmazódik meg, tehát gondolkodásunkat anyanyelvünk döntően meghatározza. Más-más nyelven beszélő emberek és népek más-másképpen gondolkodnak ugyanarról a jelenségről vagy fogalomról. „Mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk” – amint azt Whorf nyomán Szalai Sándor akadémikus megfogalmazta. (Bevezetés E. T. Hall *Rejtett dimenziók* című könyvéhez. Bp., 1980.) Ily módon *a nyelv egyfajta kész vélemény a dolgokról*, mely „véleményt” az egyén csak színezni tud. Ebből következőleg egy nyelv, például a mi esetünkben a magyar, akkor tekinti egy másik nyelv szavát, fogalmát, közlendőjét pontosan közvetítettnek, ha azt saját „egyéniiségéhez” alkalmazta. Pázmány Péter mint ha e tudományos tényt ismerte volna fel ösztönösen, amikor a fordításról megfogalmazott nevezetes szavait leírta. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelv „egyéniisége” *kedveli a por és hamu* típusú *látszólagos szószaporítást*. Szinte minden egyes, réginek nevezhető és máig kívülről tudott vallási szövegünkre jellemző ez. Egyetlen példa. Az *Angyali Üdvözlés* első mondata latinul így hangzik: „Angelus Domini nuntiavit Mariae et concepit de Spiritu Sancto.” Magyarul: „Az Úr angyala köszönté Máriát, aki (és) megfogant a Szentlélektől.” A magyar imaszöveg ezzel szemben így hangzik: „Az Úr angyala kö-

szönte a *boldogságos Szűz Máriát*, és ő *méhébe fogadá Szentlélektől szent fiát.*”

Nézetünk szerint a magyar nyelvnek ez a tulajdonsága, ez a latintól eltérő „lelki szerkezete” magyarázza azt a meghökkentő tényt is, melyre ilyen nyomatékkal szintén Tarnai Andor mutat rá először, hogy *annyi változatú evangéliumfordításunk van.* Az evangéliumi szövegek nem feszesen pontos, hanem unos-untalan javítgatott, hangulatilag árnyaló fordítások, sőt értelmezések; szinte minden egyes író, aki evangéliumi szövegeket használ, saját maga újrafordítja azokat, ami, szent szövegekről lévén szó, legalábbis meghökkentő. Így van ez a reformáció íróinál is, Bornemisztól Heltaiig és Telegiig. (De még manapság is: Szunyogh Xavér Ferenc húszas-harmincas évekbeli, egyházi jóváhagyást élvező *Missa*-ja lényegesen eltér a Szent István Társulat harmincas évekbeli korszerűsített Káldi-féle szövegétől; sőt a zsinat utáni katolikus evangéliumkiadások szövege is esetenként meghökkentően módosul, elég például Békés Gellért és Dalos Patrik Rómában kiadott, görögből fordított, természetesen egyházi jóváhagyású 1955-ös, majd 1972-ig újra meg újra javított fordítását a Szent István Társulat egyházilag 1972-ben szintén jóváhagyott, Gál Ferenc és Kosztolányi István fordította és magyarázta evangéliumkiadásával összehasonlítani.) Az ember ilyenkor szívesen keres csakis felekezeti indíttatású különbözőségeket, aztán eretnekségek ilyen vagy olyan hatását, ami természetesen fontos; de ezt vigyázva feledni hajlamos, hogy nem mindig az eltérni vágyás a lényeg (ezért is vettünk az imént egyházi jóváhagyású katolikus példákat!), hanem ellenkezőleg: a pontosságra, a minél nagyobb szövegűsége való törekvés dolgoztatta át örökön-örökké a szent szöveg magyar fordításait. A fordító azért elégedetlen a korábbi tolmácsolásokkal vagy saját maga korábbi változataival (mint

Bornemisza két prédikációskönyvének esetében), mert nem érzi pontosnak a fordítást. *Emellett mindig alkalmazkodni vágyik a nyelv korabeli állapotához.* Nézetem szerint, amint arra később, más vonatkozásban még kitérek, huszita bibliánkban sem annak ideológiai értelmű huszita tartalma az igazán fontos, hanem elsősorban azért huszita az, *mert magyar anyanyelvű.* A huszitizmus tényleg óriási magyarországi, tizenötödik századi hatásának éppen az a lényege, hogy a husziták anyanyelven mondták a misében a szentlecke és az evangélium szövegét, és egyáltalán: következetesen erőltették az anyanyelvi igehirdetésen túl (amit akkor már a ferencesek és a domonkosok is végeztek) az anyanyelvű szertartásokat is. Persze éppen ez igazolja fényesen Tarnait, aki szerint a fordítók egy anyanyelvű, beszélt szöveghagyományhoz igazodtak; tudniillik az evangéliumoknak nem volt, nem lehetett *beszélt* anyanyelvű hagyománya, ugyanis ha és egyáltalán elhangzott magyarul is az evangélium (a latin szöveg után) és nemcsak annak kifejtő magyarázata, akkor azt a szöveget *mindenképpen fel kellett olvasni*, tehát az evangéliumokra nem vonatkozhatott az élőbeszéd hagyománya. (A prédikációk egyes fordulataira, a halotti beszédre, imákra, énekekre már inkább.)

Persze ha egyszer bizonyos szövegeket *fel kellett olvasni*: akkor azokat szükségképpen előbb *le kellett írni*. Ezért túl sommásnak tartom Tarnai többször hangoztatott nézetét, mely szerint – egyszerűsítve közvetítem – ha el is vezett sok régi szövegünk, az általunk ma ismert helyzeten e szövegek netáni hiánya nem nagyon változtathat. Úgy véli, hogy éppen mivel élt egy erős élőbeszéd-hagyomány, szükségtelen ezek leírni és őssét keresnünk, mert ilyen nincs, a *Halotti Beszéd* kivételes véletlen. Nem megnyugtató számomra, ha abból indulunk ki: „Az volt, amit ma ismerünk, lényeges dolgok nem hiányozhatnak.” „Amit mondtak, azt úgysem írták

le...” Nézetem szerint ha egyszer az ezerszázkilencvenes években egy Boldva község közelében alapított bencés kolostor szerzetesei számára magyarul is leírták egy temetési beszéd mintaszövegét, még hozzá egy legalább negyven évvel korábbi szövegállapot szerint (!), akkor ebből következőleg:

a) mégiscsak szokás lehetett az újonnan alapított kolostor nem is biztos, hogy túlnyomólag magyar anyanyelvű szerzetesei számára leírni a legfontosabb szertartásokat a környező lakosság nyelvén, adott esetben magyarul;

b) ha a lejegyző előtt nem feküdt volna egy kétségkívül régebbi nyelvállapotú szöveg (vagy nem bánom, ha nem mondott volna tollba valaki egy régebbi nyelvállapotú magyar szöveget) – akkor az ismeretlen tollforgató a latin szöveget az akkori és ottani nyelvi állapot szerint, korszerűbben magyaráította volna.

Vegyük még ehhez azt, hogy milyen hajmeresztő véletleneknek köszönhetjük a XX. században előkerült Mária-síralmat, Bornemisza Elektráját vagy az 1960 táján egy bécsi könyvtárból előhúzott Szép Magyar Komédiát...

Sose tévesszük szem elől, hogy Szcenci Molnár Albert, aki pedig, mint írja, nem mulasztotta el magyar könyvek után kutatni a böngészőpiacokon, „kézírásos magyar kódexre sohasem bukkant”, és a legrégebb magyar könyv, melyet ismert, Székely István 1558-as Világkrónikája... (a Magyar Nyelv-tan előszavában, Hanau, 1610). Szcenci Molnár számára tehát 1558 előtti magyar nyelvű irodalom nem létezett, mert ilyen könyv nem került a kezébe...

Létezett tehát egymás mellett egy élőbeszédben továbbhagyományozott „irodalom” (azért teszem idézőjelbe, mert nem tudok rá jobb szót; mai fogalmunk szerint bizony irodalom volt az, voltak normái, volt költészete, csak éppen nem írták le) és latin szövegből magányosan fordítgató szerzetesek

„könyvszövege”. Az élőbeszédben továbbhagyományozott „irodalom” is kétféle Tarnai szerint, és ezt is elfogadhatjuk mint szellemes megkülönböztetést: a meghökkentően ősi mivoltában máig élő ősbeszéd, melyet az erős szájhagyomány miatt nem is próbált senki korszerűsíteni, mert régisége miatt mindenki elfogadta, anélkül hogy a szöveg nyelvtani összefüggéseinek eltűnődött volna; és a korral változó-gazdagodó igehirdetői szónoklat. Ennek oldalhajtsa a kolostori hallgatóság számára magyaráított, étkezések idején, asztalnál felolvasott szöveg, mert ez is az élőbeszéd fordulatait őrzi.

Az elsőre jó példa a Tarnai által is idézett Miatyánk, melyhez érdekességként fűzöm Bornemisza Péter prédikációit: az ötkötetes *Postillában* még ő is így idézi a Miatyánkot: „Mi kenyerünket, minden napját, add meg nekünk ma...” (III. kötet, 1575) néhány évvel később azonban, 1584-ben kinyomtatott *Postillá-jában* már ugyanez így szerepel: „Mi minden napi kenyerünket add meg nekünk ma...” Tehát Bornemisza régebbi prédikációinak revideálásakor, átnézésakor lepődött meg a régies szövegen, s ekkor javította ki, ekkor korszerűsítette – talán a tridentinum utáni egységesítés részbeni hatására is.

A másik esetre, hogy tudniillik élő nyelv és leírt nyelv között párhuzamosság volt, jó példa Pázmány Péter prédikációinak címlapja: „A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynéhány innepekre rendelt evangéliumukról prédikációk, melyet élő nyelvénél tanítása után írásba foglalt kardinál Pázmány Péter esztergomi érsek.” (1636.)

De ha ez így van, márpedig így van, és hangsúlyozzuk, kimutatása és bizonyítása a szerző érdeme, akkor további kérdés, hogy kikből állott az élőbeszédet továbbhagyományozó irodalom közönsége? A válasz egyértelmű: szerzetesi közösségekből és vásár- és ünnepnap miséken, továbbá esküvő-

kön és temetéseken egybegyűlt hívekből. Mindkét közösség *hallgatóság* volt, a kolostori is. Felhívom azonban a szerző figyelmét, hogy a misék és beszéddel kísért egyéb szertartások hallgatóságához nemcsak a falusi (városi, mezővárosi) plébános vagy káplánja szólt. Éppen a tizenötödik (de talán már a tizennegyedik) századtól kezdve különösen fontossá vált a ferencesek (kisebb részben domonkosok) anyanyelvű prédikációja. Ők a korábbi szokásoktól eltérőleg kimehettek, sőt kötelességük volt kimenni a társadalomba, koldulni és igét hirdetni. A plébánosok örvendtek, ha ilyen szerzetes felbukkant; ha a közelben kolostor volt, meg is egyeztek a szerzetesekkel, hogy ekkor meg akkor, bizonyos rendszerességgel prédikálni fognak. Tarnai ezt természetesen tudja, de dolgozatában mintha nem számolna e fontos ténnyel, vagy nem tartaná külön megtárgyalandónak. Pedig valószínűnek látszik, hogy a prédikációk színes életszerűségét a ferencesek kolostori olvasmányok hallgatásán-olvasásán edzett gyakorlata adta. Miből következhet, hogy élőbeszéd és könyvszöveg *kölcsönhatásban lehetett* (főleg ha elfogadjuk, hogy az általunk ma ismertnél több ilyen könyvszöveg volt, melyek persze szintén őrizték az élőbeszéd fordulatait). Hogy a prédikáció milyen hajlékonyan alkalmazkodott korkövetelményekhez, sőt egyes közösségek sajátosságaihoz, arra példaképpen elég felhozni *A madarász és a fülemüle* meséjét, szentbeszédnek gyakori illusztrációját. Az 1526–41 között másolt Kazinczy-kódexben az olvasható, hogy a kismadár így jár túl a madarász eszén: „Vagyon az én gyomromban egy drágálatos margaréta gyöngyszem, ki az ő nagyságával az usturuccmadárnak tojását is fölülmulta.” A margaréta vagy margarit a középkorban kedvelt féldrágakő volt; ebből egy strucctojásnyi tényleg mesésen óriási kincs, akkora, hogy a madarász bámultában feledé, hogy maga a madár sincs akkora, mint egy strucc-

tojás, hogy férhetne akkor a gyomrába a drágakő... A Kazinczy-kódex hallgatóságát kielégítette, hogy a ferences barát, mikor az esetet elmesélte, strucctojást emlegetett, vagy tájegységként valamely ismertebb más madár nagy tojását. Húsz-harminc évvel később, az ötvösökben és képzett iparosokban-kereskedőkben bővelkedő Kolozsvár plébánosa szinte szó szerint a Kazinczy-kódex alapján adja elő a történetet, ámde a madárka most, roppant szakszerűen, azzal érvel, hogy az ő gyomrában egy latot nyomó rubinkő van, s mikor a madarász ennek felül, akkor a fülemüle csúfondárosan mondja: „Hogy lehetne az én gyomromban egy latnyi rubinkő, mikor én magam alig nyomok egy nehezéket!” Mivel a *lat* és a *nehezék* ötvösök használta pontos mértékegység volt, az eset humorát csak az méltányolhatta, aki tudta, mennyi egy lat (17,5 deka) és mennyi egy nehezék (4,375 gramm)... Tehát buta volt a madarász, mert azt hitte, hogy egy 4,375 grammnyi állat gyomrában 17 és fél dekányi drágakő van.

Hogyan és miként prédikálhattak akkor – kérdezi többször Tarnai Andor, és kérdezhetjük mi is –, hiszen a válasz csak közvetett bizonyítékok alapján adható meg. A magam részéről legegyszerűbb módszerként összehasonlítanám a Karthauzi Névtelen, Huszár Gál, Melius Juhász Péter, Beythe István, Kultsár György, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós kötteit, és ami valamennyiükben közös – nem csupán tartalmilag, hanem formailag is: felépítés, beosztás, ki mivel kezd és mivel végzi stb. –, arról nyugodtan mondhatnánk, hogy ez volt a XV. század végi magyar nyelvű egyházi beszéd. Beythe, Kultsár, Bornemisza és Telegdi prédikációit más vonatkozásban magam is egybevettem: meglepően sok azonosság, szófordulatbeli, hasonlatbeli, példázatbeli egyezés van még a katolikus Telegdi és protestáns ellenfelei között is.

Annyit már most megkockáztatnék: ezekben a beszédek-

ben jelen van egy fogalmi elvontság, és igen valószínű, hogy már a XV. századbéli élő nyelvnek is megvolt ez a fogalmi elvontsága. Ezt a kérdést Tarnai jogos és érthető gyanakvással, fenntartásokkal kezeli; mégis úgy érzem, hogy mikor a középkori szerzetes a *contemplatio*-t *istenség*béli *édesség*-nek fordítja (117. lap, lásd még a 47. jegyzetet) – akkor az *édes* jelzőből képzett főnévnek már megvolt a nem csupán ízt jelentő tartalma, hanem egyfajta szellemi gyönyörűséget jelző fogalmi elvontsága is. Ugyanez vonatkozik többek között az *ékes* szóra is. (92.)

Itt kapcsolódunk ahhoz az izgalmas kérdéshez, hogy mennyiben tekinthetünk egy-egy szót „egyszeri és alkalmi tolmácsolás eredményének”? Honnan tudható, vajon nem volt-e a használt szó százados közhely, mint amilyen a *por és hamu*? A nyelv rátermettségének fontos próbája „a terjedni kezdő latin szavaknak magyar megfelelőt találni” (26. lap) – ahogy azt Tarnai Andor írja. Kitűnő fejtegetéseihez, melyekkel egyetértek, azt fűzöm, hogy a szó „kitalálása”, pontosabban a szókincsben lehetőségként *rejtve létező szó* ügyes felszínre hozása természetesen a fordító érdeme, *egy emberé*; viszont mégis az, hogy ez a szó elterjed-e, hogy a közösség használja-e, azt a közösség, a társadalom dönti el, ily módon a társadalom felelős is érte, mert amit a közösség nem vesz köztulajdonba, az a szó paragon marad, nem termékenyíti meg a nyelvet. A XV. század végi, XVI. századi magyar nyelvnek éppen ez a bámulatos képessége, hogy néhány évtized, de legfőlegbb ötven év alatt sok ezer szót tett közkinccsé, és ezek nem maradtak egyes fordítók elfeledett magánügyei. Tehát nemcsak a fordító, az író volt rátermett, hanem *tényleg maga a nyelv is*. Amikor a szaktudományban is inkább csak kötelességtudásból nyilvántartott Barczafali Szabó Dávid a XVIII. század végén „kitalálta” az *olvasmány*, *mondat*, *szerkezet*, *következő*

mény, *társadalom* szavakat és még sok száz mást, akkor a közösség ezeket azonnal használatba vette. (Ugyanakkor Révai fizikai szakkifejezéseivel még nem tudott mit kezdeni.) A mai magyar nyelv kínos és egészségtelen megtorpanásának is tekinthető, hogy míg az első háború végéig rugalmasan és állandóan vett közhasználatba új szavakat – mozdony, vonat, villamos, távíró, távbeszélő, mozi –, addig ma már a feltaláló által ajánlott magyar szavakat is elutasítja a kényelmesebb idegen szó kedvéért; társadalmunk ma már semmilyen új jelenségre nem hajlandó magyar szót alkalmazni. (A távolbalátó készülék magyar feltalálója, Mihály Dénes a tízes évek végén maga írta ezt a szót a szabadalmi leírásába; nem ment át mégse a köztudatba, ugyanígy földalatti vasút helyett metrót mondunk, aztán rádiót stb.) Hogy jön ide mindez? Úgy, hogy talán a XIII. századtól kezdve, de a XIV.-től már biztosan nyomon követhetően figyelhető meg az a bámulatra méltó folyamat, mellyel a magyar nyelv – és tényleg elsősorban az élőbeszéd, mint Tarnai írja, de a fordítók „könyvnyelve” is – tömegével alkalmaz hétköznapi szavakat, szófordulatokat, kifejezéseket *elvont fogalmakra*, amelyekre egy Anonymus még csak latin szót tudott volna mondani. Tarnai jelen dolgozatának egyik nagy értéke és jelentősége, hogy nyilvánvaló: ezek a fordítók által „kitalált” szavak csak úgy válhattak közkinccsé, ha élőbeszédben, ha prédikációkban alkalmazták azokat! Amennyiben bizonyos, általunk ma szerencsésnek minősített szavak, kifejezések elszigeteltek maradtak, nem mentek át közhasználatba, akkor ez azt jelenti, hogy maga a mű is elszigetelt maradt. Így járhatott például Nyujtódi András, de alighanem a Karthauzi Névtelen is. Bár az talán túlzás, hogy Nyujtódi csak „egyetlen személyből álló közösség” számára – hűgának – dolgozott, mert hiszen mégiscsak szeme előtt tarthatta kolostorának szerzeteseit és más

kolostorok apácáit, annyi mégis tény, hogy ezeket a kézzel írott kódexeket olyan szűk kör ismerte, még ha másolták is, legfőljebb néhány ezer, de inkább néhány száz ember, hallgató, hogy ezek, ha kíváncsiak voltak, a szerző kilétét is megtudhatták. Ebből viszont következik, hogy nem csupán középkori szerénykedés van amögött, hogy nem ismerjük régi íróinkat, hanem talán egészen egyszerűen az a tény, hogy ezek az emberek akkor mind ismerték egymást, tudták, kiről van szó, mint ahogyan Anonymusról, aki nekünk ma annyi reménytelen fejtörést okoz, a maga korában egészen biztosan minden írástudó tudta, hogy kicsoda, fölösleges volt megneveznie magát, amiképpen a családtagok ma se szólítják egymást teljes nevükön. (Anonymus korában pár ezer ember ha olvasott Magyarországon.)

Az író – nálunk – attól kezdve nevezi meg magát, amióta könyve nyomtatásban terjed, mert a nyomtatás egy áttekinthetetlenül széles olvasóközönséget feltételez. (Petrarcák már a kódexeket is iparszerűen másoltatták, terjesztették, ők tehát a könyvnyomtatás feltalálása előtt is áttekinthetetlenül széles közönségre számíthattak.)

Mindaddig a latinból magyarra ültetés kérdéseivel foglalkoztunk, és ezzel foglalkozik a dolgozat is.

Fel kell azonban hívni a figyelmet arra a nem elhanyagolható tényre, hogy volt egy fordított folyamat is: amikor tudniillik magyar nyelvről kellett latinra tolmácsolni. Érdekes, hogy ezt a mozzanatot általában elhanyagoljuk, és Tarnai Andor figyelme sem terjed idáig. Pedig legalább háromféle ilyen lehetőség volt:

a) szentté avatási eljárás során tanúk kihallgatása (*Margit-legenda*);

b) jogi ügyekben tanúvallomások, panaszok, sérelmek, kérelmek (*Várad regestrum*);

c) az előbeszédben terjedő lírai és epikus költészet felhasználása krónikákban és más latin nyelvű művekben (*Thuróczy-krónika*);

Az első két esetben többnyire műveletlen emberek szövegét adták latinul. A szentté avatási eljárással kapcsolatos kérdészködködször elvont gondolkodás tolmácsolásáról aligha lehetett szó, de az előbeszéd színessége, változatossága vagy egyhangúsága, tehát természete mindenképpen kikövetkeztethető. Jó alkalom erre a *Margit-legenda*, mely magyarul is megvan. Viszont a jogi eljárászkor nemcsak a vallatónak kellett (latin nyelvű) jogi ismeretekkel rendelkeznie, hanem a panaszk tevőnek is; ha ugyanis nem csupán tanú valaki, hanem panaszk tesz, pert indít, akkor tudnia kell, mire számíthat, elképzelésének kell lennie arról, mik a jogai, melyeket szerinte megsértettek és így tovább. A *Várad regestrum*-on kívül érdemes lenne jogi vonatkozású iratainkat e szempontból is áttanulmányozni. Nem tartom véletlennek, hogy a ránk maradt kevés lírai versskort jogászkok és hivatalnokok örökítették az utókorra: *Ők éltek szűnet nélkül a magyar és a latin nyelv ütköző- és találkozásközönájában!* (Ebből a szempontból tehát nemcsak nyelvtanilag, hanem az előbeszéd és a szóbeli költészk erejének felmérésk szempontjából még mindig kiaknázatlannak tartom a nevezetes jogi szabályt, melyről avatott tudós messzkemenő következtetéseket vonhatna még le: „Ha mit egyszer megszerzettél, és tetőled elvetettél, ha igazat akarsk tenned, nem kell többé hozzád vened.” Lehetetlenség, hogy csak ez az egy jogászkunk lett volna fűzfapoéta hajlandóságú; e pár sor mögött az előbeszéd nagy kultúrája rejlik.)

De térjünk a nézetem szerint legérdekesebb és legkiaknázatlanabb mozzanatra: a magyar szóbeli költészk latinra fordított és többnyire krónikákban fennmaradt változataira.

Ezek közül is maradjunk most csupán Thuróczynál, aki alighanem Bonfininél is nagyobb hatású szerző (mindaddig, míg Bonfini hozzáférhetővé nem válik a XVI. század második felében). A történettudomány ezeket annyiból alaposan kiaknázta, amennyiben valaminő módon forrásnak tekinthetők, vagy valamely történelmi esemény megvilágításához segíthetnek. (Lásd Anonymus e vonatkozásait vagy újabban Kristó Gyula fejtegetését arról, hogy Zách Klára tragédiáját miért vetítették vissza II. András korába.) Irodalomtörténeti szempontból megelégedtünk azzal, hogy rögzítettük a tényt: lehetett ilyen vagy olyan krónikás ének, netán joculátor-eposz, és kész. Thuróczy krónikája azért figyelemre méltó, mert szemmel láthatólag számos hősi éneket vagy ilyen jellegű, élőbeszédben terjedő és megőrzött szöveget használ általa hitelesnek vélt forrásként. Különösen érdekes, hogy gondosan számon tartja a XV. század elején szinte az egész országot uraló Garákkal szemben szervezkedő liga tetteit – ezekből és ezek utódaiból alakult később a Hunyadi-párt és -liga. (*Hédervári Kont István története.*) Énekeket, énektöredékeket is felhasznál, azokat magyarról latinra fordítja. Ilyen eset például a diákok éneke Mátyás megválasztásáról. Ezt az éneket magyar nyelven Székely István *Világkrónika*-ja meg is őrizte. Milyen jellemző azonban, hogy mivel Thuróczy krónikájában az ének részletei latinul, prózában olvashatók, inkább hittük, hogy Székely István ezekből 1559-ben magyar verset fabrikált (ezt az egyet az egész könyvben, semmi mást!), semhogy elfogadtuk volna a természetes tényt, hogy tudniillik magyarból is ültettek a középkorban latinra, talán sokkal gyakrabban, mint mi azt ma tudomásul vesszük. Valamennyien érezzük, hogy itt valami nem stimmel, mert ha biztosak vagyunk a dolgunkban, akkor ezt a nem jelentéktelen versikét Székely István lírai darabjaként tartanánk nyilván 1559-ből. De ezt se tesz-

szük, hiszen ez a strófácska az 1559-es évhez még kevésbé illik, mint az 1458-as esztendőhöz; 1559-ben még érthetetlenből magányos, még árva, mint Mátyás korában, melyből könnyedén kitagadtuk. Egyszerűen tehát feltétlenül szükséges a jövőben a magyarból latinra ültetett szövegeink kibogozása is, azzal a módszerrel, melyet Tarnai jelen dolgozatában oly kiváló eredménnyel alkalmazott.

Azért sem lenne ez haszontalan, mert ha már Székely István *Világkrónika*-jánál tartunk, talán némi fogódzót lelnénk e műben az anyanyelven fogalmazás oly hiányzó elméletéhez.

A XVI. századi magyar prózát régóta vizsgálgatva, furdalja az oldalamat a *Világkrónika* jól ismert köszöntője, Vilmányi Libécz Mihály versikéje. Ugyanis kétség nem férhet ahhoz, amint azt például Gerézy Rabán is leszögezte a hasonmás kiadáshoz írott bevezetőjében, hogy valami szenzációsan eredeti székely beszéd, szólásmód *nincs* ebben a különben ízes magyarsággal megírt világkrónikában. De hát akkor mégis, miért tartotta ennek hirdetését oly fontosnak a korrektor, vagyis inkább maga Székely István? Az a gyanúm, „a szólásnak új folyamását” *tartalmilag kell értenünk*. Így nézve a dolgot, „a szólásnak” valóban „új folyamása” van: Székely, bármennyit merít is innen-onnan, egy vonatkozásban mondhatni egyedülállóan különbözik valamennyi kortársától: és ez a *huszitizmus feltétele, hódoló tisztelete*! Elég felütni a *Világkrónika*-t a 197. lapon és tájéka, hogy lássuk: míg Thuróczy – aki Székely egyik forrása – nem talál eléggé becsmérő kifejezéseket a huszitákra, addig Székely lelkesül Ziskáért: „Töb- bet láta a félszemmel, honnem mint Zsigmond király a két szemével.” Közli sírfeliratát, beszámol a csángókról, egyszerűen azonban a Mátyás alatti cseh betöréseket kemény szavakkal elítéli (205. lap). Rokonszenve tehát addig tart a husziták iránt, amíg a magyar huszitákat Moldvába száműzték.

„Ez időbe Zsigmond imperátor számkiveté a magyarokat, akik a Husz János tudományát vötték vala, kik felkelvén, egyetembe bémenének Moldovába és a vajdától földet kírénnek, és letelepödének Moldovának közepötte az őmagokról fondált városba, kit minden enapiglan *Hus* városnak híjnak.” (202.) Mint említettük, erről senki más a népszerű szerzők közül így nem ír; Székely viszont következetesen és ebben a szellemben tekinti át a világtörténetet. Bár természetesen ő maga nem huszita, hanem a helvét irányzat híve, mégis kétségtelennek tűnik: ő az egyetlen reformátorunk, aki nyíltan rokonszenvezik a huszitizmussal, sőt a reformációt is a huszitizmus folytatójának tartja. Ő maga mintha azért utalna „szólásának új folyamására”, hogy erre az elfeledett örökségre felhívja a figyelmet. Mintha az tűnne ki művéből, hogy ő az anyanyelvű igehirdetés megkezdését a magyar huszitizmusnak tulajdonítaná. Óatosan mondom ezt, a *minthá*-t hangsúlyozva, mégis azért kockáztatom meg, mert a Kardos Tibor–Gerézdi Rabán vita óta bölcs óvatossággal tartózkodunk a huszita vonatkozások túlbecsülésétől, ami helyes. Viszont: ezek szerint mintha mégis Kardos Tibornak lenne igazza (Huszita kantiléniáink, ITK 1953. és A magyarországi humanizmus kora, 1955.), aki szerint ama Mátyást köszöntő versike huszita ének. Nem lehetetlen (ha, mint arra korábban már céloztam, nem valami különleges ideológiát kötnénk a huszitizmus fogalmához, hanem egyszerűen azt, hogy a latinul mondott mise közben magyarul olvasták fel az evangéliumot), hogy az evangéliumokat Tamás és Bálint papokon kívül talán mások is magyarra fordították, mégpedig a kor felfogásához híven, ahogy ez egyébként, mint szintén láttuk, mindig is történik. A huszitizmus lényege az akkori magyar előbeszéddel ígét hirdetők között valószínűleg nem lehetett sokkal több, mint a szent szövegek anyanyelvű közzétételé-

nek igénye és az egyszerű hívek következetes lelki gondozása. Ezzel persze a szöveg többféle értelmezhetősége járt, lásd Dózsa keresztes hadának ferenceseit.

Mindez a most tárgyalt dolgozathoz annyiban kapcsolódik, hogy ha valahol kereshetjük az anyanyelvű prédikációra vonatkozó netáni *ars praedicandi*-t, avagy ilyesféle szabályrendszert, akkor alighanem a huszita ihletésű szövegekben.

Véletlen-e vajon, hogy a reformáció első, részben *ars praedicandi*-nak is tekinthető könyvének, Ozoray Imre *Az Krisztusról és az ű egyházáról, esmet az Antikrisztusról és az ű egyházáról* című munkájának teljes kiadása nemrégén, a hetvenes években, éppen *Prágából került el*? (Innen tudjuk a címet és a kiadás hiteles évét: 1546.)

Nem győzöm e látszólagos kitérőben is hangsúlyozni, hogy a középkori magyar nyelvű irodalom vonatkozásában a huszitizmus szempontjából nem is a netáni eszmei-ideológiai különbségek a fontosak (mint majd a reformáció korában), hanem inkább az a tény, hogy a huszita tanok magyar hívei lehettek az első, akik az anyanyelvű írásbeliséget mintegy követelték, s éppen ezáltal váltak Marchiai Jakab szemében eretnekekké, tudniillik az egyház, úgy tűnik, csak a kolostori használatú (vallásos témájú) magyarnyelvűséget tűrte. Ennélfogva nem lehetetlen, hogy a huszitizmus iránt, mint láttuk, bizonyíthatóan kedvezőleg elfogult Székely *írva lelte ama Mátyásról szóló diákéneket*. De ha szájhagyományt őrzött is meg, azt tanulásként kell megszívlelnünk, hogy a kolostori használaton kívüli, valamilyen összefüggésben vallásos témájú magyar nyelvű irodalom a husziták körében keresendő, hiszen ők voltak az első, akik már nemcsak beszéltek, hanem *írtak* (fordítottak) *is magyarul a világi hívők számára*. Amikor tehát „Zsigmond imperátor számkiveté a magyarokat, akik a Husz János tudományát vötték vala, kik felkelvén, bémené-

nek Moldovába” – akkor alighanem számunkra ma kincset érő magyar nyelvű írott anyagot vittek magukkal (Tamás és Bálint bibliafordításán kívül), és még ennél is valószínűbb, hogy ott, Moldvában, Hus mezővárosában további műveket írtak-másoltak magyarul. Ott már tehették. Tudom, hogy e feltételezett írott anyag reménytelenül elveszettnek tekinthető, mégis szükséges, hogy legalább elvileg megállapítsuk: a középkori világi hallgatóságra is számító, magyar nyelvű (valóságos tematikájú) írásbeliség a husziták körében terjedt el. Még az sem lehetetlen, hogy a XV. század második felétől kezdve azért is szaporodik annyira a kolostori hallgatóság számára másolt kódexek száma, hogy az egyház a növekvő igényt az általa ellenőrizhető, szabályos keretek között elégtse ki. Ezért kerül váratlanul nagy számban leírásra mindaz, amit addig, amint azt Tarnai Andor könyve oly meggyőzőn bizonyítja, csak előszóban prédikáltak, rögzítve ezáltal egy évszázados anyanyelvűség bizonyítékait. Tanácsos lenne tehát e huszita vonatkozások újbóli higgadt megvizsgálása.

De hát e fejtegetésünkkel túlszaladtunk a szerző vállalta közvetlen témán. És éppen ezért mindez nem változtat a tényen, hogy Tarnai Andor dolgozata úttörő érdemű, kiváló munka.

1981

A kenyérmezei csata középkori költészetünkben

1479. október 13-án végzetes veszedelem fenyegette Magyarország. Erdély felől erős török sereg csapott hazánkba, s már az országgrész székvárosához, Gyulafehérvárhoz közeledett. Az uralkodó, Mátyás király ausztriai háborúskodásaival volt lekötve; a török felől békén hitte magát, mert noha a törökök be-becsaptak horvát-szlavón területekre is, az alig négy esztendeje, 1476-ban magyar kézre hódított Szabács (*Sabac*, a Száva folyó bal partján, Belgrádtól keletre, a 12. számú műút mentén) biztosítani látszott a déli határok nyugalma. Most mégis Erdély belsejében pusztítanak a törökök; félő, hogy ebből országos katasztrófa származik.

Báthori István országbíró, újdonsült erdélyi vajda a Maros partján, Szászváros (ma *Orastie*) határától 15 kilométernyire északkeleti irányban, a Kenyérmezőnek nevezett lapályon, Alkenyér községnél ütközött meg a törökökkel.

Antonio Bonfini, Hunyadi Mátyás és II. Jagello Ulászló udvari történetírója az események után tizenhárom évvel, 1492 nyarán részletesen beszámolt a csatáról. Heltai Gáspár, Bonfini magyarrá formálója (1575-ben) így öntötte szavakba a drámai küzdelmet:

„Ali bég... az törököknek sokaságával ugyan környülfogná elől az vajda seregét. És evvel meglankada a két szárnyon való serény viadal, és szakada az viadal az hadnak belső derekára, hogy immár egyik hadnagynak a másikkal és a régi vitézeknek az régi hősökkel kellették vínyi. És az Báthori Ist-